

5. Uddrag af "Bill of Rights", 22. januar 1689

Parlamentet erklærer

- "1. At den påståede ret til ved kongelig myndighed at tilsidesætte love eller udførelsen af love uden Parlamentets godkendelse er ulovlig. ...
4. At opkræve penge ... uden Parlamentets bevilling, ... er ulovligt.
5. At undersåtterne har ret til at fremlægge andragender for kongen, og at arrestationer eller forfølgelser i anledning af sådanne andragender er ulovlige.
6. At det er imod loven at samle eller opretholde en stående hær i kongeriget i fredstid, med mindre det sker med parlamentets godkendelse. ...
8. Valg af parlamentsmedlemmer bør være frit.
9. At talefriheden og debatter og forhandlinger i Parlamentet ikke bør anfægtes eller gøres til genstand for anklager ved nogen domstol eller på noget sted uden for Parlamentet. ...
13. Og for at råde bod på alle klagemål og for at forbedre, styrke og bevare lovene, skal parlamentet samles hyppigt."

Denne statsform kom til at stå som et modstykke til enevælden og inspirerede til de demokratiske reformer, der i 1800-tallet slog igennem i Europa. Men efter moderne standarder var den slet ikke demokratisk. Overhusets medlemmer havde enten arvet deres medlemskab (de adelige), eller var blevet udnævnt af konge og regering (biskopperne). Underhuset var ganske vist valgt, men kun en lille del af befolkningen havde stemmeret, og afstemningerne var ikke hemmelige. Valgene domineredes af godsejerne, og reelt var mange parlamentspladser til salg, eller de gik nærmest i arv i bestemte aristokratiske familier. Det var den engelske overklasse, der styrede sammen med kongen.

Oplysningsidéerne: fornuft og frihed

De engelske naturretsfilosoffer

Den engelske kamp mellem enevælde og parlamentsstyre var også blevet ført på det filosofiske og ideologiske plan. Den engelske filosof Thomas Hobbes (1588-1679) var en varm tilhænger af enevælden, og han udgav i 1651 et værk, Leviathan, der argumenterede for denne statsform på grundlag af det, der kaldtes naturretten. Hobbes tog udgangspunkt i naturtilstanden – den tilstand, menneskene antoges at have levet i, før ordnede samfund opstod. Det var en tilstand af lovløshed, hvor alle kæmpede mod alle. Overgangen til ordnede samfund forudsatte indgåelsen af en såkaldt "samfundspagt", hvor hvert enkelt individ i princippet havde overdraget sin selvforsvarsret

til en suveræn på den betingelse, at alle de øvrige individer gjorde det samme. Og når magten var overdraget til en suveræn monark, kunne den ikke tilbagekaldes, for hvis det skete, ville man blive kastet tilbage til naturtilstandens kaos og lovløshed. Den eneste garanti for ordnede samfund var derfor det arvelige kongedømme. I modsætning til Bossuet, der havde betragtet enevælden som indstiftet af Gud, forsøgte Hobbes altså at forsvare enevælden ad filosofisk vej.

Hans argumentation blev imødegået af en anden naturretsfilosof, John Locke (1632-1704). Han havde været i eksil i 1680'erne og vendte tilbage til England efter "The Glorious Revolution". Han udgav "Two Treatises of Government", hvor han hævdede, at suveræniteten ikke lå hos kongen, men hos folket. Mennesket har nemlig naturlige, medfødte rettigheder, først og fremmest retten til frihed og til ejendom. Overgangen fra naturtilstanden til den ordnede samfundstilstand er individernes fornuftsbaserede, gensidige aftale, hvor folket indsætter

På titelbladet til Leviathan fra 1651 opsummeres Thomas Hobbes' politiske filosofi: Folket udgør herskerens krop. De har overladt ham både den militære magt (sværdet, fæstningen, kronen og kanonen) og den åndelige magt (bispestaven, kirken, bispeshuen og lynilden).

en fælles regering, der vel at mærke hviler på folkets accept. Hvis det indsatte styre ikke regerer til gavn for folket, har folket ret til at afsætte det.

6. John Locke, Af Two Treatises of Government, 1690

“Beskyttelsen af deres ejendom er ... det store og overordnede formål for mennesker, der forener sig i samfund og giver sig ind under et styre. ...

Men skønt menneskene, når de indgår i samfund med hinanden, overgiver i samfundets hænder den lighed, frihed og udøvende magt, de havde i naturtilstanden, ... så sker dette for hvert enkelt individs vedkommende kun med den hensigt, at man bedre kan beskytte sig selv, sin frihed og sin ejendom. ... Og således er enhver, der har den lovgivende eller den øverste magt i nogen stat, forpligtet til at styre i overensstemmelse med etablerede, gældende love, der er kundgjorte (:bekendtgjorte) for folket og kendt af dette. ... Og alt dette skal ikke gøres med andet formål end folkets fred, sikkerhed og almene vel. ...

(Da) al magt, der gives i tillid til, at den skal nå et mål, er begrænset af dette mål, må tilliden være brudt, så snart dette mål manifest (:åbenlyst) tilsidesættes eller modvirkes, og magten vender tilbage til dem, der gav den, og de kan på ny anbringe den dér, hvor de finder det bedst for deres sikkerhed og tryghed. Og således bibeholder fællesskabet en evig øverste magt til at frelse sig selv fra enhver, selv dets lovgiver, der er så vanvittig og ond, at det ... retter sig mod undersåttens frihed og ejendom.”

Oplysningsidéerne

John Lockes forsvar for magtdelingen mellem parlament og konge var en stor inspirationskilde for de – især franske – oplysningsfilosoffer, der i 1700-tallet rettede en skarp kritik mod det despotiske enevælde og mod mange grundlæggende træk i samtidens samfund. Fælles for disse filosoffer var deres ønske om at bidrage til at skabe et bedre samfund og større frihed for menneskene. De havde tillid til, at fornuft og argumentation kunne afskaffe fordomme og vrangforestillinger og fremme oplysning og tolerance. Tankefrihed og ytringsfrihed var derfor helt centrale mål.

Oplysningens tilhængere kritiserede bl.a. de barbariske og grusomme korporlige straffe, der var almindelige i tiden. Mange forbrydelser straffedes med døden, og i nogle tilfælde blev den dødsdømte udsat for forfærdelige pinsler, før straffen blev eksekveret. Piskning var almindelig, og det samme var brændemærkning, der for altid udstødte den dømte fra samfundet. De angreb anvendelsen af tortur til at fremkalde tilståelser. Alt dette var udtryk for en forældet, primitiv og brutal tankegang.

Allegorier over retfærdigheden. Kobberstik fra midten af 1700-tallet. Til venstre: Illustration i et italiensk oplysningsværk, hvor retfærdighedens gudinde Justitia afviser dødsstraf og i stedet ser i retningen af de redskaber, der symboliserer straffearbejde. Til højre: et konservativt forsvar for dødsstraffen.

Når oplysningsfilosofferne i deres filosofiske værker talte om mennesket og om borgeren, skelnede de ikke mellem de forskellige stænder: adel, gejstlighed, borgerskab, bønder. De lagde dermed afstand til samfundets opdeling i stænder med forskellige rettigheder og pligter. Denne opdeling kunne ikke forklares og begrundes fornuftsmæssigt. De rettede især en skarp kritik mod de adelige godsejeres magt over de ufrie bønder og mod de misbrug, denne magt førte med sig.

Oplysningsfilosoffernes mente, at hvert enkelt menneske var i besiddelse af nogle fundamentale, naturlige rettigheder – til liv, frihed og ejendom – og at der skulle være lighed for loven, så alle blev underlagt de samme love og de samme domstole.

Oplysningens tilhængere og talsmænd havde på samme måde som John Locke den grundopfattelse, der kan forekomme indlysende i dag, at det var de styrendes opgave at styre til folkets bedste. Det skulle ikke længere være kongens storhed, der var målet for staten. Fælles for dem var også deres store skepsis over for religionen og kirken, der på mange måder stod som den store modsætning til tilliden til menneskets fornuft.

De tre store

Blandt en hel række tænkere og forfattere er der tre, der kom til at øve stor indflydelse på den samfundsmæssige og politiske udvikling i både Europa og Amerika. Det er Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778) og Rousseau (1712-1778).

7. Charles de Secondat, baron de Montesquieu: Om Lovenes Ånd, 1748

"I kraft af (den lovgivende magt) indfører fyrsten eller rådet midlertidige eller permanente love og forbedrer eller afskaffer dem, der allerede er indført. I kraft af (den udøvende magt), slutter han fred eller erklærer krig, udsender og modtager udsendinge, opretholder offentlig orden og tager forholdsregler mod invasion. ... I kraft af (den dømmende magt) straffer han kriminelle eller afgør stridigheder mellem enkeltpersoner. ...

Når den lovgivende og udøvende magt er forenet hos samme person eller i samme forsamling, kan der ikke herske nogen frihed, for der vil herske ængstelse for, at den samme hersker eller forsamling skulle indføre tyranniske love eller gennemføre dem på tyrannisk vis.

Der er heller ingen frihed, hvis den dømmende magt ikke er adskilt fra den lovgivende og den udøvende magt. Hvis den (dømmende magt) er forenet med den lovgivende magt, bliver individets liv og frihed underkastet vilkårlig kontrol, for så er dommeren lovgiveren. Hvis den er forenet med den udøvende magt, kan dommeren optræde med en undertrykkers ubegrænsede vold. ...

Den udøvende magt bør være i hænderne på en monark; for denne del af styret, som altid kræver hurtighed, varetages bedre af én end af mange. Derimod er det, der vedrører den lovgivende magt, bedre varetaget af mange end af en enkelt person."

Den adelige baron de Montesquieu studerede forskellige samfunds indretning og funktionsmåde, og i sit hovedværk, "Om lovenes ånd" (1748), fremlagde han en række politiske teorier, stærkt påvirket af det engelske politiske system, som han var en stor beundrer af. Montesquieus vigtigste politiske teori drejer sig om betingelserne for at opretholde retfærdighed og frihed i et samfund. I opposition til enevælden fremlagde han her det synspunkt, at magten i en stat måtte deles, hvis man skulle undgå tyranni. Montesquieu skelnede skarpt end tidligere politiske teoretikere mellem tre former for statsmagt – den lovgivende, den udøvende og den dømmende – og han redegjorde for, hvorfor de burde deles mellem forskellige instanser. Denne opfattelse af det politiske system blev banebrydende for senere tiders politiske teori.

Mere yderligtgående demokratiske synspunkter havde Jean Jacques Rousseau. Han arbejdede lige som Hobbes og John Locke med begreberne naturtilstand og samfundspagt. Hans menneskesyn var imidlertid meget mere optimistisk. Mennesket var fra naturens hånd godt. Det var civilisationen, altså det eksisterende samfund, der havde spoleret det. Opdragelse skulle således ifølge Rousseau ikke bestå i at tugte barnet, sådan som man ellers mente i datiden, men derimod i at lade barnets naturlige anlæg og tilbøjeligheder udvikle sig. Her satte Rousseau et markant aftryk på al senere pædagogisk diskussion.

I sit politiske hovedværk, "Samfundspagten" (1762), hævdede Rousseau, at der kun fandtes egentlig frihed i et samfund, hvor alle borgere var direkte involveret i de politiske beslutninger. Folkevalgte repræsentanter kunne i virkeligheden kun repræsentere sig selv. "En hvilken som helst lov, som folket ikke personligt har godkendt, er uden gyldighed, er slet ikke lov." I et sådant samfund måtte mindretallet bøje sig for flertalsviljen, som Rousseau kaldte "almenviljen". Rousseaus ideal – det direkte demokrati – så han eksempler på i den græske bystat. Det var meget rabiate synspunkter målt med datidens alen.

Jean-Jacques
Rousseau eller
Mennesket i Natu-
ren. Udsnit fra et
kobberstik fra ca.
1790.

8. Jean Jacques Rousseau: *Contrat Social*, 1762

"Hvordan finder man frem til en sammenslutningsform, som med hele den fælles styrke forsvarer og beskytter hver enkelt (borgers) person og ejendom, og hvor enhver, når han forener sig med alle, alligevel kun adlyder sig selv og forbliver lige så fri som før?" Således lyder det fundamentale problem, som samfundspagten giver løsningen på. ...

For at samfundspagten ... ikke skal blive en tom formular, indeholder den stiltiende den forpligtelse, som alene kan give enkeltmedlemmerne styrke, at enhver, som nægter at bøje sig for almenviljen, vil blive tvunget til det af fællesskabet; hvilket ikke betyder andet, end at man tvinger vedkommende til at være fri. ...

Den første og vigtigste konsekvens af de ovenfor etablerede principper er, at kun almenviljen kan dirigere statens kræfter i overensstemmelse med målet for dens opretholdelse, som er det fælles vel."

Francois de Voltaire var den store talsmand for fornuft og ytringsfrihed og imod intolerance og religiøs tyranni. I England, hvor han havde opholdt sig i 1720'erne, havde man siden 1695 haft en høj grad af trykkefrihed, hvilket stod i grel modsætning til forholdene i Frankrig og i det øvrige Europa. For Voltaire var netop den åbne, fordomsfrie debat helt afgørende. Den kunne afsløre misbrug, undertrykkelse og fanatisme og medvirke til at få afskaffet kirkens og religionens ødelæggende indflydelse i samfundet. For religionen og kirken var Voltaires hovedfjender. Hans ofte citerede slagord var "knus den modbydelige", og den modbydelige var kristendommen og kirken, som byggede på forrykt overtro og absurde forestillinger.

9. Francois de Voltaire i anonymt udgivet skrift

"Måtte denne store Gud, som lytter til mig, denne Gud, som sikkert hverken er født af en jomfru eller død i galgen, sikkert ej heller spises i en dejklump eller har inspireret til disse bøger, fyldt med modsigelser og galskab, måtte denne Gud, alverdens skaber, forbarme sig over denne sekt af kristne, som bespottet ham!"

Voltaire repræsenterede det religiøse synspunkt, man kalder deismen, og som antager, at der eksisterer en Gud, der har skabt verden, men som i øvrigt ikke griber styrende ind i denne verden. Den er sat i gang som et urværk eller en maskine og fungerer på sine egne præmisser. At påtage sig autoriteten til nærmere at fortælle, hvad der er Guds ønsker, tanker og hensigter, er ifølge Voltaire en ren absurditet og

også destruktivt. Det kunne man se af Europas forfærdelige religiønskrige i 1500- og 1600-tallet og af den fanatisme, hvormed alle religiøse bevægelser forfulgte dem, der var anderledes troende, alle i den absolutte overbevisning om, at netop deres udgave af religionen var den eneste rigtige. I den mest læste roman overhovedet i 1700-tallet – *Candide*, dvs. den åbenhjertige (1759) – udstillede han satirisk de menneskelige samfunds ondskab, tåbelighed og hykleri.

10. Francois de Voltaire, af *Candide*, 1759

Den helt forarmede Candide er kommet til det rige, protestantiske Holland:

"Han bad flere mennesker, som han syntes så tillidvækkende ud, om en almisse, men de svarede, at hvis han ikke opgav den levevej, ville han blive sat i forbedringshus for at lære at skikke sig vel. ... Omsider henvendte han sig til en mand, som netop havde talt en hel time ganske alene om næstekærlighed.

Taleren så foragteligt på ham og sagde ...: "Min ven. ... Tror De, at paven er antikrist?"

"Det har jeg aldrig hørt tale om", svarede Candide, "men hvad enten han nu er det eller ej, så er jeg hundesulten"

"Du fortjener ikke at få noget at spise", sagde taleren. "Forsvind, usling, forsvind, elendige, og kom mig aldrig mere for øje."

I det samme kiggede talerens hustru ud af vinduet, og da hun så et menneske, som tvivlede på, at paven var antikrist, tømte hun natpotten i hovedet på ham."

Voltaire i flere versioner. Udsnit fra en skitse af den schweiziske kunstner Jean Huber (1721–1786).

Voltaire var ikke modstander af den enevældige styreform som John Locke og Montesquieu. Dertil tvivlede han alt for meget på den almindelige befolknings fornuft og dømmekraft. Voltaires foretrukne styreform var den oplyste enevælde, hvor en dannet og begavet monark regerede med folkets bedste for øje. En sådan oplyst fyrste skulle lade sig lede af tidens fremmeste filosoffer og tænkere og tillige respektere ytringsfriheden.

Voltaire blev udsat for megen forfølgelse på grund af sine skrifter, men han fik også stor indflydelse. Blandt hans beundrere var den preussiske konge, Frederik den Store (1740–1786), hos hvem han opholdt sig fra 1750 til 1753.

Den oplyste enevælde

I anden halvdel af 1700-tallet fik oplysningstænkningen indflydelse på de politiske forhold i mange europæiske lande, som bortset fra England stort set alle var styret af enevældige monarker. Sprednin-